

A VÁROSBA TÓDULÁS ÉS A VÁROSFEJLŐDÉS A DUALIMUS IDŐSZAKÁBAN MAGYARORSZÁGON

Hajdú Zoltán

ABSZTRAKT: A dualizmus kori Magyarország az alkotmányos és politikai konszolidáció (kiegyezés 1867) a gazdasági, társadalmi modernizáció izgalmas időszakát élte meg, melyeknek jelentős hatásai voltak a településekre, illetve a településrendszer- és hálózat egészére nézve. A „városba tódulás”, a „városba özönlés”, a „városba tömörülés” egyszerre hordozott gazdasági, társadalmi és családi-egyéni szociális elemeket. A gazdaság, a településrendszer „forradalma” életmód-forradalmat hozott, alapvetően átalakult a nagyvárosokban élők életmódja.

KULCSSZAVAK: városodás, városiasodás, városi népességnövekedés, városba áramlás, egyenlőtlen modernizáció

A KIINDULÓ ÁLLAPOT

Az 1867-es osztrák–magyar, majd az 1868-as magyar–horvát kiegyezéssel megteremtődött a kapitalista rendszer kiszélesedésének alkotmányos-politikai garanciája is. Az alkotmányos berendezkedés új szabályozása után a belső közigazgatási struktúrák (Erdély egyesülése az Anyaországgal, törvényhatósági, községi, fővárosi törvény) szabályozása is megtörtént.

Az 1870-es népszámlálással a magyar politikai elit teljes képet kapott az ország népességi, gazdasági, települési helyzetéről, valamint a területi struktúra több eleméről. Mindenki számára világos lehetett, hogy milyen az a társadalmi közeg, amelyben a különböző jellegű folyamatok kibontakoznak. Magyarország gazdaságilag alapvetően egy agrárország volt, melyben elindult az iparosodás és a modern vasúthálózat megteremtésének a folyamata. Az ország nemzetiségi szempontból soknemzetiségűnek számított, a magyarság az államterület központi részét foglalta el a nemzetiségek a peremterületeken laktak. Vallási és nyelvi szempontból is meglehetősen bonyolultan tagolt volt az ország.

Az ország népesedési folyamatait a természetes szaporodás, s az egész korszakot, különböző intenzitással jellemző ki- és bevándorlás határozta meg. A kivándorlás tekintetében a tengeren túli országok (főként az USA), míg a bevándorlásban a Monarchia egyéb területei (különösen a keleti) játszottak szerepet.

Az országban élő különböző nemzetiségek (németek, szlovákok, rutének, románok, szerbek, horvátok) sok tekintetben eltérő módon gondolták végig helyzetüket, s különböző módon reagáltak az új helyzet adta lehetőségekre. Különösen aktív módon vettek részt mind a kivándorlásban, mind pedig a belső, elsősorban a Budapest felé irányuló migrációs mozgásokban a szlovákok. A belső migrációs mozgásban különösen sajátos folyamatok bontakoztak ki a zsidóság esetében.

Az átalakuló gazdaság a társadalom szinte minden szegmensét érintette, új jelenségként fogalmazható meg a fiatal nők tömeges, nem a lakóhelyükön, s nem a családjuk körében történő munkavállalása. Nagy részük a városok, s különösen a polgárosodó Budapest felé indult el. Egy részük számára megteremtődött a felemelkedés lehetősége, a többségük azonban cselédként illeszkedett be az új viszonyok közé.

A külső migráció (a kivándorlás) a mi szempontunkból abban a tekintetben érdekes, hogy tömegek döntöttek úgy, hogy nem a magyarországi városokban, nem Budapesten, hanem a tengeren túl keresnek új életlehetőségeket. Ez az ország északkeleti részén vált a leginkább tömegessé.

NÉPESEDÉI FOLYAMATOK ÉS NÉPESSÉGI ADATOK

Az 1870 elején végrehajtott népszámlálás szerint Magyarországon 11,1, Erdélyben 2,1, Horvát-Szlavonországokban 1, a Határőrvidéken 1,19 millió főt, egészében véve „Ő Felsége magyar koronájában összesen 15 429 238 főt” írtak össze (NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 33.).

A települési kategóriák szerinti népességmegoszlás szempontjából fontos, hogy Magyarország 48 kiváltságos városában 984,3 ezer, Erdély 23 városában 128,2 ezer, Horvát-Szlavonországokban a 9 városban 97,9 ezer fő élt, a városi népesség együttes száma 1 210 597 főben állapított meg (NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 33.). A magyarországi népesség döntő része még a rurális területeken élt, de az átrendeződés már érdemben megindult. (A korábbi, 1857-es népszámláláshoz képest a városi népesség száma 213 641 fővel, 21,43%-kal nőtt már). A korabeli megközelítéseket alapul véve úgy is fogalmazhatunk, hogy a belső (állandó és ideiglenes) migrációs mozgások célja elsősorban a „városba tódulás” volt.

A migrációs mozgások és településközi kapcsolatok elemzése és megítélése miatt fontos a népszámlálás során megfogalmazott kategóriák tartalma: A jelenlévő (tényleges) népességet illetően külön kezelték a helybeli, az idegen, a jogi népességen belül pedig a jelenlévő helybeni (hazabeni) és távollévő helybeni (hazabeni) kategóriát. A különböző kategóriák együttes kezelése révén törvényhatósági, illetve kiváltságos

városok szintjén megfogalmazható egy, a korábbi migrációs mozgásokat is megjelenítő alapstruktúra, sőt különböző típusok lehatárolására is lehetőségek vannak.

Általános érvénnyel állapíthatjuk meg, hogy a kiváltságos városok esetében a jelenlévő tényleges népességen belül lényegesen magasabb az „idegenek” aránya, mint a megyék esetében. Budán az összes jelenlévő népességből (53 998) 11 443 az idegenek száma, Pest esetében 200 476 fő és 44 981 fő. (Kecskemét tradicionális, hiszen a 41 195 főből mindössze 676 az idegenek száma. Ezzel szemben az egyetlen kikötőváros Fiume 17 884 fő népességéből 5 179-et tekintettek idegennek.)

Magyarország 11 117 623 fős jelenlévő népességéből 490 423 fő volt az „idegen”, Erdély esetében a 2 101 727 főből 64 520, Horvát-Szlavonországokban pedig a 979 722-ből 53 539 fő. A Határövidéken a 755 711 főből 17 547 fő bizonyult idegennek a statisztikai adatfelvétel szerint. A Szent István Korona országaiban a jelenlévő összes népességből 640 944 fő volt idegen. Ha a jogi népesség felől közelítjük meg a jelenlévő helybeni (hazabeni) és távollévő helybeni (hazabeni) jogi népességszámot, akkor 397 812 fő került be a „távollévő” kategóriába.

Egészében véve azt állapíthatjuk meg, hogy az ország nagy részén megindult a népesség településközi mozgása. A fogadó települések a kiváltságos városok, valamint a gazdasági fejlődésben (iparosodás) már érdemben megindult megyék voltak. A nemzetiségiek által jelentős számban és arányban lakott megyék (nyugati, északi, keleti területeken) között számottevő különbségek voltak. Elsősorban a nyugati megyékben indult meg a nagyobb arányú átrendeződés.

A „MIGRÁCIÓS KÖZGAZDASÁGI VITA”

A megyék népességszáma (a törvényhatósági jogú városok nélkül) 1869–1910 között mintegy 29%-kal, addig a törvényhatósági jogú városoké mintegy 100%-kal gyarapodott (az 1869. évi 1,08 millió főről 2,28 millió főre nőtt.) A korabeli kutatás már nyugtázta, hogy nem csak eltérő ütemben növekvő népességszámú, de fogyó népességű megyéink is vannak. A stagnáló, vagy csökkenő lélekszámú megyékben a folyamatok eltérő összetevőjűek, a kivándorlás, és az alacsony természetes szaporodás egyaránt megjelenik az okok között.

A Közgazdasági Szemle 1904-es évfolyamában Heller Farkas két részletben hatalmas tanulmányt publikált a magyarországi városba tömörülési folyamatokról (HELLER, 1904: I.–II.) HELLER felhívta a figyelmet arra, hogy a városodás és a városok fejlődése a modern világ meghatározó folyamatává vált. A magyarországi folyamatok ebbe a nemzetközi tendenciába ágyazódnak be a maguk sajátosságai mellett.

Az alapkérdés az, hogy a közigazgatási tekintetben világos és egyértelmű város-falu lehatárolás kielégíti-e a közgazdaságtudományt, avagy sem? HELLER szerint kiinduló alap lehet ez a kategorizálás, de a folyamatok belső, valódi tartalmának megértése miatt komplexebb megközelítés kell. Nem lehet a nyugati kategóriákat közvetlenül átültetni a magyar kutatásokba, sőt az Alföld sajátos településhálózata miatt még az országon belüli egységes szempontok alapján végzett kutatások is tévútra vezethetnek.

HELLER az 1900. évi népszámlálás eredményei alapján strukturálta a vizsgálatait. Mivel a 2 000 fő fölötti településeket tekintette „városi jellegűnek”, arra a következtetésre jutott, hogy: „... 1900-ban a vidéki lakosság körülbelül 7,9 millió, a városi pedig 8,8 millió lelket tenne ki... E szerint tehát ma már hazánkban jóval több, mint a népesség fele városban laknék.” (HELLER, 1904: 863.) Tisztában volt azzal, hogy ez az eredmény és minősítés nem felel meg az ország valódi helyzetének.

A vizsgálat összetevőinek módosítása után arra a következtetésre jutott, hogy: „...a vidéki lakosság Magyarország népességének 59,81%-át, a városi pedig 40,23%-át képezi.” (HELLER, 1904: 911.) A községekből a városba történő áramlás következtében a városi népesség száma, különösen Budapesté erőteljesen növekszik.

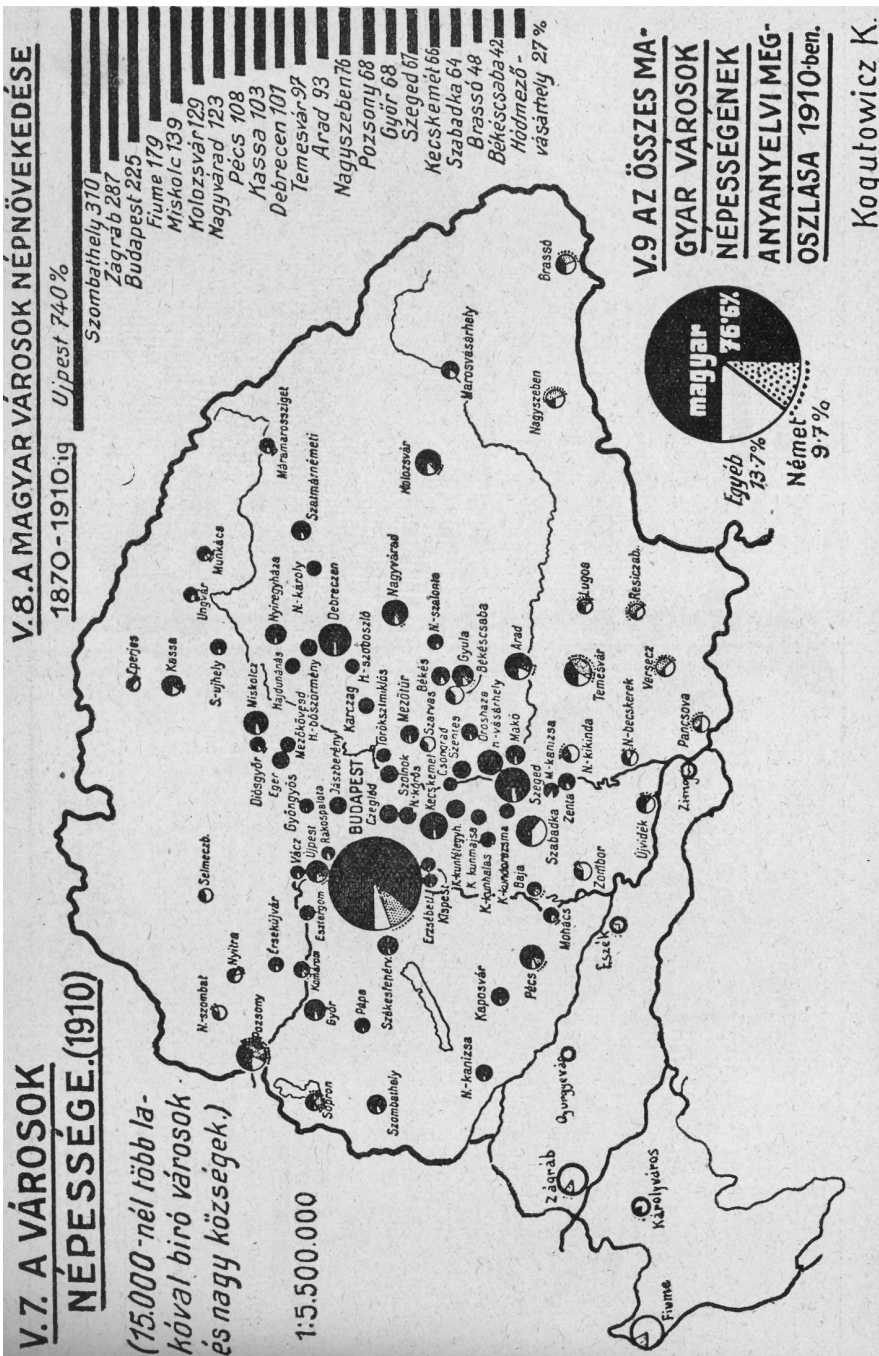
Kenéz Béla a Közgazdasági Szemle 1905. évi számában foglalta össze a „városba tódulás” okait (KENÉZ, 1905: 540–559.). KENÉZ egyszerre vizsgál közgazdasági, társadalmi, szociológiai, sőt mentális elemeket is: „A városba hajtja az embert az ambíció, az érvényesülésnek szabadabb és tágabb tere, a vidék kicsinyes környezetéből, nyomasztóbb kötelekeiből való szabadulásnak vágya, az életmód kényelme, a mit a technika vívmányai, a jobb és körültekintőbb közigazgatás a városokban sokkal inkább biztosítanak, mint vidéken és a városokban kínálkozó mulatságok, szórakozások.” – (KENÉZ, 1905: 559.).

HELLER FARKAS és KOVÁTS FERENCZ vitája HELLER tanulmányának összetevőiről és eredményeiről abból a szempontból érdekes, hogy egyszerre vetették fel a módszertani, a nemzetközi és a hazai folyamatok összehasonlíthatóságának, valamint az országon belüli értelmezések lehetőségeinek széles körét.

A KORSZAK VÉGÉNEK SAJÁTOSSÁGAI

A dualizmus időszakának végére az ország városállománya, s annak nagyságrendi jellege jelentős részben átstrukturálódott (1. ábra). A városok népességszámának alakulásában a természetes szaporodás, a belső- és külső migrációs mozgások egyaránt lényeges szerepet játszottak. Az általános tendenciák és az egyes esetek sajátos halmaza fogalmazható meg.

1. ábra: A városok népességszám-növekedése 1870–1910 között és a városok népességszámai 1910-ben

Forrás: KOGUTOWICZ Zsebatlasza az 1922. évről.

Budapest környékén a felnövekvő Újpest produkálta a legnagyobb ütemű népességnövekedést. A rövid települési és városi múltra visszatekintő (nem volt törvényhatósági jogú város) Újpest a formálódó budapesti agglomeráció egyik legjobb közlekedési helyzetben lévő településeként rendkívül gyorsan iparosodott, a Duna meghatározó szerepet kapott az iparszerkezete alakulásában. A város funkcionálisan sokszínűvé vált a korszak második felében.

A második helyet Szombathely (szintén nem volt törvényhatósági jogú város) szerezte meg, amely a megyeszékhelyek között hihetetlen dinamizmussal növekedett. A növekedésben szerepet kapott a vasúthálózati központtá válás, Ausztria közelsége, Vas megye erőforrásainak jelentős része „elindult a város felé”. A szegény és gazdag (különböző céllal) egyaránt a városban látta a jövőt. Éhen Gyula, a város polgármestere a modern városfejlesztés egyik úttörőjévé vált.

Ha megnézzük a törvényhatósági jogú városok népességgyarapodását, akkor közös és egyedi sajátosságokat egyaránt találunk. A három, legnagyobb mértékben gyarapodó törvényhatósági jogú városnak egy politikai-közigazgatási közös eleme mindenképpen volt: közigazgatási tekintetben különleges helyzetűek:

- Budapest a Magyar Birodalom fővárosa (székesfőváros),
- Zágráb Horvát-Szlavon-Dalmátország mint társország központja,
- Fiume a Magyar Birodalom egyetlen jelentős kikötője, a koronához csatolt külön test, egyedi gondoskodásban volt része a magyar állam gazdaságpolitikájában és költségvetésében.

Miskolc, Kolozsvár, Nagyvárad, Pécs eltérő történeti típust képvisel, ugyanakkor a dualizmus időszakában mindegyik város jelentősen iparosodott. A modern közműhálózat kiépítése a gazdaság és az életkörülmények alakításának alapjává vált. A városok vasúti közlekedési-hálózati pozíciója eltérően alakult, de mindegyik elfogadható szintű kapcsolatot alakított ki Budapesttel és szűkebb, s részben tágabb környezetével.

Debrecen egyfajta átmenetet és egyben kapcsolatot képez a leggyorsabban fejlődő és a „blokkos nyolcvanasok” között. A város a magyar mezőgazdaság egyik meghatározó nagytájában jelentős élelmiszeripari központtá vált.

A „nyolcvanasok” között Kassa kivételével erdélyi és partiumi városokat találunk. Temesvár, Arad, Szatmárnémeti csaknem pontosan azonos arányban növelte népességszámát, de jelentős funkcionális különbségek alakultak ki közöttük.

Újvidék ugyanolyan összekötő jellegű a maga 73%-os növekedésével, mint Debrecen a magasabb kategóriák között.

A „BUDAPESTRE-TÓDULÁS”

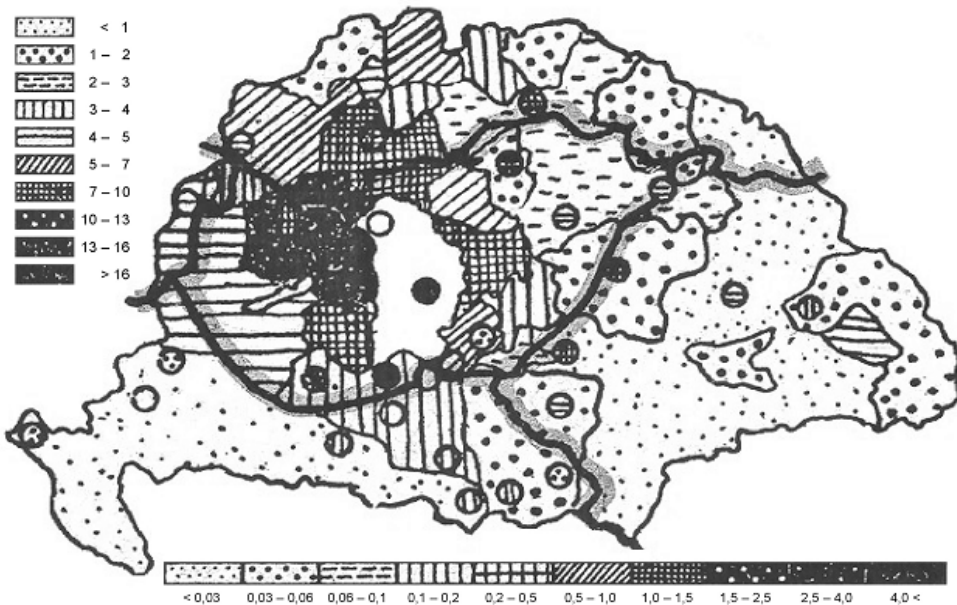
Témánk szempontjából a belső, különösen a peremterületi (nagyrészt nemzetiségi) mozgások érdemelnek különös figyelmet. A kérdés abszolút pontos statisztikai vizsgálatának korlátjait már a korabeli elemzők is felismerték, s úgy vélték, hogy a mozgások jellege és nagyságrendje a rendelkezésre álló források, statisztikai adatbázisok alapján megoldható, de a finomszerkezet csak nagyon aprólékos kutatások révén lenne feltárható.

Az 1870–1910 közötti időszak meghatározó tartalma az, hogy az Anyaország népességszáma ez alatt az idő alatt 13,5 millió főről 18,1 millió főre nőtt (33%-kal), addig a 27 törvényhatósági jogú város együttes népességszáma 117%-os, a 110 rendezett tanácsú városé pedig 59%-kal gyarapodott. (Különösen 1890–1910 között volt dinamikus a városok bevándorlási mérlegének a gyarapodása.) Valójában tehát a városok, s részben a környékük szívták fel a belső migrációs mozgások döntő részét.

Ha megnézzük az 1910. évi népszámlálás születési hely statisztikájának megyei és törvényhatósági jogú városi keresztábráit, valamint a VI. kötet színes térképmelléleteit, akkor a következőket állapíthatjuk meg

- a belső migrációs mozgások a peremterületekről a centrumtérsegek felé, a falvakból a városokba irányulnak,
- több, a demográfiai vonzásterületüket tekintve egymástól nagyrészt elkülönülő centrumváros jött létre. Pozsony a Felvidék nyugati területeire, Kassa a keletre gyakorolt lényeges vonzást. Erdélyben (Kolozsvár), Horvát-Szlavonországban (Zágráb) önálló részcentrumokként emelkedtek fel. Az alföldi városvonal nagyvárosai (Arad, Nagyvárad, Temesvár) is jelentős szerepet játszottak a migránsok fogadásában és letelepítésében.
- Budapest vált az ország legnagyobb és az ország szinte teljes területére kiterjedő, de természetesen eltérő intenzitású migrációs vonzásközpontjává (2. ábra). A város eltérő intenzitással az egész országból vonzotta a népességet, de legintenzívebb kapcsolatrendszere szűkebb környezetével és a Felvidék középső, részben szlovákok lakta területeivel alakult ki (KOVÁCS, 1921).

2. ábra: Budapest demográfiai vonzásának intenzitása

Forrás: KOGUTOWICZ Zsebatlasza az 1922. évre.

A kiegyezés, illetve Budapest létrehozása után nem egyszerűen folytatódott a régi-új főváros fejlődése, népszámszám-gyarapodása, hanem szinte más nagyságrendűvé, robbanásszerűvé vált a város fejlődése. A folyamatokban egyszerre jelent meg a modern gazdaság megteremtése, a város új infrastruktúrájának (lakásállomány, közművek) létrehozása, az állam központi intézményeinek, intézeteinek a megteremtése stb. Azt mondhatjuk, hogy Budapest a dualizmus végére „nagygyá vált”.

A népszámlálási statisztikai adatfelvételek szerint 1880-ig Budapest vándorlási egyenlegének többléte az egyesítéstől 1880-ig mintegy 68 ezer fő, 1881–1890 között 117 ezer, a következő évtizedben 159 ezer fő, míg 1901–1910 között 85 ezer fő volt. Ebből világos, hogy a város lélekszámának növekedése nem a természetes szaporodásból, hanem a migrációs nyereségből táplálkozott. Az egyesítéstől 1910-ig mintegy 430 ezer fős bevándorlási nyereséget mutatott fel a főváros.

Budapest népszámszám-növekedésének egyik lényeges, s egyben kényes kérdése volt a korszakban a zsidóság beáramlása, s funkcionális pozíciókeresése a városban. Az Anyaország területén 1870-ben a zsidóság létszáma 510 ezer fő, az összlakosság 4,6%-ka volt, s ez a szám 1910-re 911 ezer főre, és 5%-ra emelkedett.

A vallási statisztika változásai azt mutatják, hogy a Budapestre vándorlás nem igazán vallás specifikus jelenség. A zsidóság esetében szembetűnő a vallási közösség számának gyors gyarapodása, arányainak növekedése. A budapesti zsidóság lett a főváros és az ország gazdasági modernizációjának egyik motorja.

A korábbi időszakhoz képest lényegileg módosult az ország nemzetiségi összetétele, illetve annak, elsősorban az anyaországon belüli területi konfigurációja. Nem a „magyarosítás dicsérete” szempontjából, hanem a tényleges folyamatokat illetően azt kell megállapítanunk, hogy a magyarosodás a nagyvárosokban, de főképpen Budapesten haladt előre.

ÖSSZEGZÉS

A korszak belső migrációs kérdéseinek áttekintése a centrum–periféria viszony szempontjából rendkívül fontos. A magyar politikai gondolkodásban (Széchenyi) meglehetősen korán megjelent a centrum–periféria viszony kezelésének, sőt befolyásolásának, irányításának a kérdése. A kapcsolatrendszerben alapvetően a nemzetiségek centrumhoz való kötése volt a meghatározó. A belső demográfiai mozgások alapvetően a természetes érdekek bázisán irányultak a városok, s főként Budapest felé. (Senki nem kényszerítette a falusi lakosságot az elköltözésre.)

Az 1870–1910 közötti belső migrációs mozgások végül is a kinyilvánított céloknak megfelelően alakultak. A városok, s különösen Budapest azután spontán módon magyarosított. A beköltöző csak akkor tudott érdemben bekapcsolódni a városon belüli munkamegosztásba, ha elsajátította a magyar nyelvet.

IRODALOM

- NÉPSZÁMLÁLÁS 1870: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Pest, 1871.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1910: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények összefoglalása.* VI. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 64. kötet. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920.
- GONDA LÁSZLÓ: 1992: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945.* Századvég Kiadó, Budapest.
- HELLER FARKAS 1904: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon I.* – *Közgazdasági Szemle.* 32. kötet. 854–863. o.
- HELLER FARKAS 1904: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon II.* – *Közgazdasági Szemle.* 32. kötet. 907–923. o.
- HELLER FARKAS 1905: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon.* (Válasz Kováts Ferencz észrevételeire és helyreigazításaira.) – *Közgazdasági Szemle.* 33. kötet. 108–115. o.
- KENÉZ BÉLA 1905: *A városba tódulás okai.* – *Közgazdasági Szemle.* 34. kötet. 540–559. o.

- KOVÁCS ALAJOS 1921: Magyar városok vonzásterületei. In: BÁTKY ZS.–KOGUTOWICZ K. (szerk.): *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre*. A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest. 167–168. o.
- KOVÁCS ALAJOS 1922: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. A szerző kiadása, Budapest.
- KOVÁTS FERENCZ 1905: A városba tömörülés jelensége Magyarországon. (Észrevételek Heller Farkas hasonló című értekezéséhez.) – *Közgazdasági Szemle*. 33. kötet. 13–31. o.
- RÁCZ ISTVÁN 1980: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Agrártörténeti Tanulmányok. 8. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- THIRRING GUSZTÁV 1893: *A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására*. Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek. 246. sz.